

KRAKONOŠ

NAKLADATELSTVÍ PLOT
PRAHA 2024

KRAKONOŠ

Vyprávění o vládci Krkonošských hor
od nejstarších časů až po dnešek
shromáždil a slovem doprovodil

Jaromír Jech

fabula

Copyright © Jaromír Jech c/o DILIA, 2024
Translation © Jaromír Jech c/o DILIA, 2024
Photo © Miroslav Kubát – dědicové
© Nakladatelství Plot, 2024
ISBN: 978-80-86523-91-0

Tato kniha vychází za finančního přispění
Ministerstva kultury České republiky.

Nakladatelství Plot děkuje dědicům
po Jaromíru Jechovi a Miroslavu Kubátovi
za jejich ochotu a spolupráci při vydání této knihy.

památce
JANA ORTA

*O Rýbrcoulovi napsáno bylo již tolik článků,
brožur a sbírek, že se téměř ostýchám
vraceti se k látce tak ze všech stran
již ohmatané a promrskané.*

Václav Tille, 1898

*Asi dvacet knih jsem před cestou přečetl
o tomhle horském duchu,
díla opravdových znalců z pěti století.
A byl to jen nepatrný zlomek vydaných knih,
sešitů a časopiseckých článků.
Všechno přečíst, na to by stěží stačil
jeden život.*

Gottfried Jürgas, 1982

Vlastně je ta věc neproniknutelné tajemství.

Carl Hauptmann

Nerozluštěné hádanky

Dosud jsme ho nespátřili. Jak bychom také mohli, když podle jedné, dozajista zaručené zprávy se lidem ztratil z očí už v roce 1668. Co se s ním stalo? Prý se odstěhoval. Snad někam do Anglie nebo na Island či na turecké pomezí. Každý vypovídá jinak. No třeba nás ani neopustil, ale ponořil se do hloubi země a tam si spí a spí. Ať už odpočívá v úkrytu anebo se toulá v cizině, určitě se jednou ukáže – až v Čechách nastanou zlaté časy. Nebo až nám bude nejhůř.

Zkrátka, nikdo z nás se s ním nesetkal. Opravdu nesetkal? Jen zkuste v jeho revíru – v horách Krkonošských neboli Obrích – skotačit a povykovat, neřkuli vypravovat si o něm a přitom si z jeho kalých i nekalých kousků dělat legraci. Obloha modrá, bez jediné poskvrnky, a tutomáte! Zčistajasna slunce přikryjí černé mraky za doprovodu blesků a hromů. Spustí se liják a v mžiku jste promoklí na kůži. A kdyby jen to. Děšť vzápětí přejde v krupobití, mrazivý vítr vás profoukne až do morku kostí, a než se vzpamatujete, obklopí vás mlha, na krok nevidět. A teď si dál hledejte cestu!

Zvlášť nemá rád, když se na něho pokřikuje. Své jméno totiž nechce ani slyšet. A jak se vlastně jmenuje? Nu, my mu říkáme Krakonoš. Jenže teprve od dvacátých let 19. století, když už dávno, dávno předtím byl na světě, a velice pomalu se tohle

pojmenování u nás ujímalo. Sem tam se o něm hovořilo uctivě jako o panu Janovi nebo panu Johanesovi. Avšak dlouho převládala jiná přízviska navzájem si podobná: Rybencál, Rybrcál, Rybrcol, Rybrcoul, Rýbrcoul, Rybecoul, Librcol, Librcoul, Libercoul, Librcoun, Líbercák, Lívacor, Ibercol, Ibrcol, Íbrcoul, a co já vím, jaké další obměny si náš lid ještě vymýšlel. Ať tak či onak, všechny vycházely z jednoho pramene – z německého Rübzahl.

Na první pohled se zdá, že není nikterak nesnadné tohle jméno rozluštit. Stačí si ho rozdělit: Rübe – Zahl, tedy řepa a počet. Nebo chceme-li, Řepočet. Vida, právě tenhle překlad do češtiny se objevil ve stejném čase, kdy se poprvé u nás vynořilo jméno Krakonoš. Českému Řepočetovi odpovídá polský Liczyrzepa, kterého však Poláci nazývají také jinak – Rzepiór. Čili přeloží necelou polovičku a ta jim splýne s výrazem upiór, což není nic jiného nežli upír.

Zdánlivě jako by bylo v pořádku, když se Rübzahl překládal Řepočet nebo Liczyrzepa. Vždyť on podle jedné slavné historky, s kterou se později seznámíme, skutečně počítal řepy. Leč věc je mnohem, mnohem složitější. Německé pojmenování nemělo od samého počátku ustálený tvar, způsob psaní kolísal: Riebenzabel, Ruebzagel, Rubenzal, Rubincalius, Ribenzall atd. Každý psal, jak nejlépe myslel nebo uměl. Kromě toho se uplatňovaly i podoby, vzdálené jménu Rübzahl na hony: Riphen Zabel, Riesenzal, Rupertus, Rupert von Zahn i jiné a jiné.

Někteří badatelé soudí, že úplně původní jméno znělo Riebenzagel. Jak mu rozumět? Druhá část – Zagel – ve starém jazyku, v takzvané středohornoněmčině, znamenala ocas. Riebe, to prý bylo vlastní pojmenování, a toto slovo se udrželo dodnes v četných německých názvech míst a osob. A kdybychom chtěli pátrat, koho nebo co označoval výraz Riebe, pak bychom se museli patrně vrátit ještě hlouběji do minulosti a vysvětlovat ho ze starohornoněmeckého hriob, které vlastně svým významem odpovídá našemu přídaonému jménu hrubý. Můžeme se tedy divit Václavu Krolmusovi, našemu prvnímu, nejstaršímu sběrateli vypravěčských tradic, když Rübzahl dostal u něho podobu Hrubýkal?

Ovšem Krolmus pravdu neměl a zřejmě ji neměl ani nikdo z jiných, kteří se snažili rozluštit jméno Rübzahl a jeho přčetné variace. Kdo všechno se pod ním skrýval a kolik všelijakých výkladů bylo sneseno na hromádky dohadů! Podívejme se do toho nedohledného a nepřehledného labyrintu aspoň půl okem: Krakonoš–Rübzahl prý pocházel ze vznešeného knížecího rodu v slezském městě Břehu (dnes polsky Brzeg, dříve německy Brieg) a pro těžký zločin musel opustit svůj domov. Z jiné strany se dovídáme, že se sice narodil ve Slezsku, ale v městě Lehnici (Legnica, Liegnitz) a nikoli v bohaté rodině, pouze jako syn chudého ševce, a poněvadž ho bezbožná matka proklela už v kolibce, stalo se mu údělem zjevovat se v Krkonoších lidem a nahánět jim strach. Podle jiného pramene byl Ital, zvaný Ronzevall, ale lid neuměl to jméno jaksepatří vyslovit a komolil si ho podle svého. Hovoří se o něm také jako

*o židovském kouzelníkovi jménem Rubioso, kterého vyhnali z rodných Benátek. Nebo prý jako francouzský šlechtic nosil jméno de Ronssevall, a protože byl nenasyt-
ný a lakotný, vykázali ho do Slezska. A asi leckdo bude překvapený, když řekneme,
že se ztotožňoval i s naším Janem Rokycanou, významnou osobností husitské doby.
Ostatně domněnka o českém nebo vůbec slovanském původu není ojedinělá. Začátek
jeho jména nespojoval se slovem ryba nikdo jiný nežli slavný Jacob Grimm.*

*Než dost! Tak končí nejedna historka o něm a tolik postačí také napovědět, aby-
chom uvěřili. Zabývat se dopodrobna pouhým jménem – co obnáší nebo může obná-
šet – vydalo by bez nadsázky na celou knihu. Rovněž do celé knihy by se dal svázat
souples literatury, všeho, co o Krakonošovi–Rübezahlovi, nebo ať ho nazýváme jak-
koli, bylo do dneška napsáno – od nepatrné zmínky přes samostatné články o něm
až po dlouhá pojednání. Hlava by se nám zatočila především nad tím množstvím
všelijakých vyprávěnek, básní, jevištních her či zpěvoher, nehledě k rozhlasovým
úpravám, filmovým zpracováním či televizním inscenacím. Je vůbec možné, aby
jednotlivec všechno obsáhl? Jeden lidský život by na to stěží stačil, přiznává Gott-
fried Jürgas v knize vydané roku 1982 a my nemůžeme nedat mu za pravdu.
A vidíte, přece jenom se odvažujeme předložit vám dnes o Krakonošovi knížku,
která by vám ho představila z různých stran.*

*Slýcháme mnohokrát, že i část někdy zastupuje celek, že soubor uvážlivě vybra-
ných ukázek podává dostačující svědectví. V našem případě máme na mysli svě-
dectví o Krakonošovi. Saháme do jedné příhrádky, do té největší, odkud se zprávy
o něm šířily dál. V téhle příhrádce jsou uložena vyprávění. Nic víc a nic méně než
vyprávění, která vzešla z úst lidu anebo kterým tvar dali spisovatelé. A z těchto
vyprávění jsme se snažili opatrně vybírat. Přitom jsme prolistovali na padesát
tisíc stran tištěných i rukopisných.*

*Netvrdíme, že pokaždé jsme četli něco úplně nového, neznámého. Několikrát se
jedna rozprávka podobala druhé jako vejce vejci, leckdy ji autor, aniž zamrkal, aniž
naznačil pramen, převzal úplně doslova od jiného spisovatele. Nebo jenom sem tam
něco pozměnil, děj zhublil či naopak rozvedl do šíře, ale látková osnova zůstávala
stejná. Přesto se mohlo stát, že nějaká historka, rozšiřující krakonošovský rejstřík,
nám unikla anebo musela uniknout – některé knižní tituly nám byly nedostupné,
občas jsme je marně po knihovnách u nás i v zahraničí sháněli. Přesto i tak se nám
nakonec z různobarevných střípků složil komplex bez viditelnějších skulinek.*

*Museli jsme žasnout: Jak je možné, že se kolem Krakonoše kupí tolik příběhů?
Známe ještě postavy, které ho svými skutky připomínají, třeba na Kladsku hejšo-
vinský hospodský nebo vyhradně v německých verzích Vogelhannes, v orlickém pod-
hůří – na Suchém vrchu – má své sídlo Průzračný či v Brdech vládne také jakýsi
pan Jan. Vedle toho má Krakonoš své příbuzné daleko v zahraničí, výjimečně i své
ženské protějšky; například ve Slovinsku vládne v horách bílá paní, která učila*

pastýře znát léčivou moc různých bylin. Nicméně vyprávěnek kolem každého z nich bývá poskrovná a nedostaly se daleko do světa, zatímco o Krakonošovi se ví skoro všude, našel si místo i ve školních čítankách v Rakousku, Švýcarsku, dokonce pronikl také do Francie.

Jestliže Krakonoš všechny ty postavy přečnívá svým většinou, pak je žádoucí se ptát proč. Zde jako by před nás vystupovala další nerozlučitelná hádanka. Jenomže tentokrát si troufáme na odpověď: Jeho trvalým domovem jsou přece Krkonoše, a ty nejsou jenom nejvyšším českým a zároveň slezským pohořím. Přísluší jim alespoň ve střední Evropě nesporné prvenství. Nedosahují sice nebetyčné výše velehor, avšak představují zcela ojedinělý, osamocený ostrov uprostřed nížin a vyvýšenin či pahorkatin: zničehonic přímo ostrov vysokohorské přírody, vyznačující se namnoze odchylným půdním složením i klimatem a ponejvíce jen donedávna – a bohužel donedávna a nikoli v plném rozměru dodnes – překvapivým a jinde v takové struktuře nevidaným bohatstvím flóry a fauny. Na takovém ostrově nemohl vládnout kdokoli. Pouze bytost výjimečná, nadaná neobyčejnou mocí a pravomocí.

A jak vládne Krakonoš v krkonošských horách? Je dobrý nebo nedobrý? Chválíme-li ho pro jeho dobrotu, máme pravdu a nemáme pravdu. To teprve mnohem později, zejména tehdy, když vyprávění o něm směřovala už výhradně k dětem, vystupuje jednoznačně v příznivém světle: straní ukřivděným, hájí spravedlnost, pomáhá ubožákům, zahání zlou nemoc. Skoro se zapomíná, jak uměl být náladový, jak si tropil z lidí šprýmy, neprávem je trestal, ba i připravil o život. V jeho postavě se tedy snoubí oboje – jas i tma, dobrosrdečnost i ukrutnost, láska k člověku i nenávisť k němu, důvěra i nedůvěra v lidské konání.

Někomu se tyhle protiklady zdají neslučitelné a setkáváme se s názorem, že byli vlastně – dva Krakonošové. Před jedním bylo nutno se mít na pozoru, a tak si ho do mysli vtiskli především obyvatelé Krkonoš, jejichž drsný ráz s nečekanými zvraty jako by byl v souladu s jeho drsnou, náladám vystavenou povahou. Druhého nebylo třeba se bát, neudělá nic zlého, a takhle si ho přivlastňovali zejména lidé žijící opodál, v nižších polohách, v podhůří. Nicméně dokázali bychom si představit, že by rukou společnou a nerozdílnou vládli dva panovníci? Ušlechtilý, vždy správné věci oddaný vedle nemilosrdného, těžko vypočitatelného? Jak by se spolu dohodli? I hovořme raději o Krakonošovi jediném, který může cokoli, neboť pro něho neplatí naše zákony a žádná omezení.

Nic pro něho není neproveditelné a jako čaroděj či černokněžník dokáže, co jen se mu zachce. Podle potřeby nebo svých rozmarů může na sebe brát přerozznanité podoby. Třeba pidimužíka či zlatovlasého pacholety, jindy naopak muže vysokého vzrůstu, ba obra, ovšem i obyčejného člověka, převlečeného například za vandráka, pytláka, myslivce či mnicha s kapucí. Nejednou překvapí jako krásný kuň, vyděsí jako nahněvaně mručící medvěd, jako obrovská odporná žába nebo příšerně

houkající sova, hlasitě krákající havran, divoce mňoukající kočka, varovně hafající pes. Ale jindy se prý zjeví jako nešťastný zatoulaný oslík anebo pokojně se pasoucí kravka či nebojácny zajíc. Čili může být čímkoli, na co si vzpomene, a hlavně, na co si vzpomene on sám. Dokonce neživou věcí, kamenem i pařezem při horské stezce, kolem valícím se neobyčejnou rychlostí.

Jaký je jeho skutečný vzhled? Možno namítnout, že se ptáme zbytečně. Vždyť si ho všichni představujeme jako „starého muže s dlouhým plnovousem, ve splývavém plášti, v klobouku a s holí“ – tak ho ostatně popisuje i Malá československá encyklopedie ve svém třetím svazku z roku 1986. Jenomže tahle představa s nepřerývaným množstvím variací z dílen přecetných výtvarníků i lidových tvůrců vykristalizovala teprve dodatečně. Takhle vstoupila hlavně do dětských knížek a nefalšovaný Krakonoš s ní nemá nic společného. Jak tedy doopravdy vypadá? Opět máme před sebou nerozřešenou otázku. Neboť nikdo neví, jaká byla jeho opravdová podoba.

Vlastně nějakou pravou podobu ani nemohl mít, měřeno našimi smysly, zejména zrakem a hmatem. V dávné minulosti, kdy na povrch začaly proskakovat historky o něm, mluvilo se velice neurčitě. Krakonoš prý byl horský démon (daemon montanus), nebo zjevení (spectrum) a strašidlo (monstrum) či – nebojme se to slovo vyřknout – duch (spiritus). Ano, duch. Cožpak si o něm dnes nevypravujeme také jako o horském duchu, o duchu Krkonoš po obou stranách hranic? Zdůrazněme, po obou stranách, po české i slezské. A tuto bytost, na niž si v její pravé podstatě nemůžeme sáhnout a kterou jako takovou nemůžeme spatřit obyčejnými člověčíma očima, si vytvořil tamní lid. Lid hovořící nejen německy – byť právě německá literatura je nejrozsáhlejší –, ale také česky. Na Krakonoše tedy musíme hledět jako na společné dílo. Dílo budované příslušníky obou národů, přičemž zejména v posledním čase zanedbatelný není ani přínos polský.

Nuže, Krakonoš, pán Krkonoš, je horský duch. Jenomže byl jím kdykoli, už od počátku? Opět stojíme před hádankou. Neumíme ji rozluštit beze zbytku a můžeme vyslovit jen pravděpodobnou domněnku. Podle všech starých náznaků to nebyl nejdříve horský duch, ale spíše horní duch, důlní duch a brzy nato strážce pokladů v útrokách krkonošských vrchů. V nitru země se zdržoval se svými gnómy, podzemními skřítky, a sám byl leckdy jedním z nich, pilně s nimi v podzemí pracoval, nebo předstíral, že pracuje. Proto se jako takový občas ukázal i na zemském povrchu anebo jindy jako mnich s kutnou – aspoň za mnicha ho mnozí pokládali. Avšak nelze vylučovat, že se před nimi objevil havíř ve starém hornickém odění, které připomínalo mnišský háv.

Poznenáhlu se nám pohled na Krakonoše rozšiřuje. A když se nyní zamýšlíme nad jeho vlastnostmi a skutky, nacházíme další souvislosti. Náš vládce Krkonoš je příbuzný s řadou nadpřirozených, démonických bytostí. O obrovi, čaroději a černokněžníkovi jsme se už zmínili, velmi blízko má však Krakonoš i k skalnímu

duchovi, k divému muži neboli divouřovi a hejkalovi. Především se ovšem nesmí zapomenout na bytost obzvlášť děsivou – na čerta. Jestliže Krakonoše prastaré dřevoryty zobrazovaly s koňskou nohou, pak nelze si nevzpomenout na dábla, kterého přece vždycky bylo možno poznat podle koňského kopyta. Leccos napovídají také mnohá místa Krakonošova domnělého domova. Spojují se s jménem vládce hor, nicméně nikoli pokaždé, někdy se za vlastníka považuje satanáš. A tak čteme nebo slyšíme například Krakonošova (Rybrcoulova) zahrádka – Čertova zahrádka, Krakonošův důl – Čertův důl, Krakonošova louka – Čertova louka atd. I splýval, hlavně zpočátku, Krakonoš s čertem.

Čert ovšem nemusí jenom nahánět strach, má i dobrou stránku, leckdy pomůže chudasovi z bídy stejně jako Krakonoš. Snad po celé Evropě je rozšířeno vyprávění, kterému německý badatel Kurt Ranke dal název „Mytický věřitel“. Čert se tu představuje jako dobrodinec, půjčuje peníze nebožákovi, který ne svou vinou přišel na mizinu, a když ten mu je chce ve stanovený čas vrátit, čert se na dohodnutém místě neukáže. Anebo chudas, teď už zase majetný hospodář, se od lidí doví, že čert je po smrti nebo se odstěhoval někam daleko. Tenhle příběh je, řekli bychom, jako na míru ušitý pro Krakonoše. A nemýlíme se. V různých obměnách této mezinárodně rozvětvené látky se u nás čert ani jednou neobjeví. Pokud ho tentokrát sem tam nezastupuje vodník, pak vždycky jeho roli přebírá právě Krakonoš, zřídka i v německém podání. Jinak se tyto vyprávěny s postavou Krakonoše od sebe dost liší vyprávěčskou šíří, jak se i v téhle knížce můžeme přesvědčit – někdy se děj zhubstí do úsporné zkratky, jindy se rozrůstá do rozlehlejší pohádky. Skutečně pohádky, kam náleží i svou poetikou.

Proč se již nyní rozpisujeme o jednom jediném příběhu z nepřeberného množství jiných? Chceme totiž názorně ukázat, jak si Krakonoš uměl vydobýt silné pozice a zaujmout místo někoho jiného. Tento případ není ojedinělý. Vládce Krakonoš vstoupil do děje také v dalších pohádkách – i s nimi seznamuje náš výběr. A to dokonce do těch, které jsou ještě rozšířenější, neboť se s nimi můžeme setkat kdekoli na světě. Samozřejmě nikoli všude s postavou Krakonoše, ta dostává prostor jen v podáních českých a částečně v německých. Nejoblíbenější a nejčetnější jsou u nás varianty opatrované v odborné literatuře etiketou „Rýbrcoulov mlýnek“, ale za zanedbatelné nemůžeme považovat ani obměny o Krakonošových dudách. Českého původu nade vši pochybnost je knížka Rybrcol na Krakonošských horách (1794), do které je zapracována mezinárodní látka, známá u nás především z pohádky Karla Jaromíra Erbeny Tři zlaté vlasy Děda-Vševěda. Víc o té knížce později.

Krakonoš je tedy pohádková bytost. Tak se dá usuzovat, tak ho charakterizuje i zmíněná Malá československá encyklopedie. Jenže přehlédneme-li celý areál a arzenál krakonošovských příběhů, pak zjišťujeme, že pohádkám se v něm vykazuje jenom skrovný koutek. Daleko převládají historky, které se hlásí k zcela odlišné oblasti: k pověstem, označovaným někdy nesprávně za báje. Konečně, nic

jiného se nedá ani očekávat. Krakonoš přece stojí v jedné řadě s četnými démonickými bytostmi a ty všechny mají své domovské právo téměř bez výjimky v okruhu pověstí. Právě převaha nad ostatními druhy a žánry oprávněně vedla už v minulosti k závěru, že to byly pověsti, které tvořily základ vypravěčské tradice o Krakonošovi. Dnes ještě dodejme, že tato tradice záhy vynikala neobyčejnou životností. Prerůstala dál a směřovala k jiným útvarům, tedy k pohádkám, avšak rovněž k humorným historkám i k vyprávěnkám jakoby či opravdu převzatým ze života.

Poněvadž pověsti stály u kolébky krakonošovských podání, poněvadž ani v dalším vývoji nic neztratily na své síle a stále mezi nimi dominují, usilovali badatelé zaměřením na folklor o odpověď na otázku: Které pověsti o Krakonošovi možno považovat za pravé, nefalšované? Přitom pravé pověsti jim splyvaly s lidovými, a to v tom smyslu, že jejich tvůrcem byl lid. Učinil se ne jeden pokus oddělit zrno od pozdějšího umělého přínosu a nánosu. Leč ani jeden neuspokojoval, většinou se vyslovovaly více méně pravděpodobné domněnky, a hádanka zůstávala nerozluštěná. A nerozluštěná zůstane.

Dnes si věda o lidové slovesnosti položenou otázku příliš nepřipouští, ba připadá jí celý problém poněkud vykonstruovaný. S výjimkou pohádek nebralo dřívější bádání tolik na vědomí souvislosti mezi ústními rozprávkami a psanými rozprávkami čili vzájemné působení lidové prózy a „vysoké“, profesionální prózy. A přímo u dějů spjatých s Krakonošem zjišťujeme, jak určitý příběh z ústního, lidového podání přešel do polohy literární, a zase naopak, jak literární, umělá skladba zapustila kořeny ve folklorním přednesu. Nemůžeme tedy s naprostou určitostí ani tvrdit, že původní vypravěčské projevy o Krakonošovi byly veskrze lidovým výtvořením, nezasazeným literárním působením.

Z tohoto poznání plyne: V naší knížce nebudeme vést přesnou hraniční čáru, která by nám vydělovala vyprávěnky původu lidového od povídek literárních. Ve zvláštním oddílu věnujeme sice pozornost skladbám kolujícím v ústech lidu, avšak to neznamená, že popíráme jejich spojitost s tištěnou literaturou. Nechceme tolik vzdvihovat, co si lid vyprávěl, jako spíše, jak si to vyprávěl. Krakonošovské příběhy jdou vedle sebe po dvou cestách, které se někdy od sebe vzdalují, jindy se k sobě přibližují a navzájem se i proplétají, jedna od druhé přejímá, jedna druhé dává, jedna se druhou inspiruje. Výslednicí je pak bohatý fond vyprávěnek o Krakonošovi, vytvářený jak tradicí lidovou, tak tradicí literární. Z tohoto fondu vychází hlavní náplň naší knihy. Může se namítat, že ukázky z něho jsme volili jednostranně upřednostňováním povídek literárních. Ale nutno si uvědomit, že přesné, doslovné zápisy lidových vyprávění pocházejí většinou až z dnešní nebo nedávno minulé doby a že v četných případech nemáme před sebou výlučně umělý výtvor, ale upravený, do spisovného jazyka přepsaný anebo převypravovaný ústní text.

Když neuplatňujeme výlučně folkloristické hledisko a do zorného pole zahrnujeme rovněž krásnou literaturu, vydáváme se poněkud jiným směrem, než tomu bylo kdysi. Proti dřívějšímu také rozšiřujeme záběr na nejrozmanitější vypravěčské útvary a nesplyvají nám tedy krakonošovské historky výhradně s pověstmi. Především však jsme nechtěli vyprávěnky klást za sebe tak, jak se nám postupně dostávaly do rukou, nýbrž usilovali jsme o jistý řád. Zvláště naší snahou bylo ukázat, jak se tradice o Krakonošovi vyvíjela od svých prvních nesmělých krůčků až do dneška. Také tímto rozměrem se knížka liší od všech předchozích publikací, které se zaostřovaly na kratší časový úsek, pokud vůbec do nich pronikal vývojevý pohled.

Krakonošovské příběhy mohou žít vlastním, samostatným, nezávislým životem. Zaujmou samy o sobě, ale jejich atraktivnost se může ještě zvýšit, když je obohacuje výtvarný doprovod: mědirytina, dřevorytina, černobílá a vícebarevná kresba. Kdybychom si zběžně prohlíželi všechny ty ilustrace v tiscích za posledních dvě stě let, asi bychom nebyli příliš překvapení. Krakonoš ve své lidské podobě by se nám zdál pokaždé skoro stejný, jako by odjakživa představa o něm, o jeho majestátní postavě, byla neměnná, ustálená. Teprve když se zahledíme na obrázky k textům soustředěněji, pozorujeme rozdíly, jak každý tvůrce viděl Krakonoše trochu odlišně, jak zvýrazňoval ten či onen rys, jak ho vybarvoval odchylnými podrobnostmi. A což když jdeme do minulosti a prohlížíme si stará a nejstarší obrazová ztvárnění našeho krakonošského vládce?! Zkrátka, i výtvarná představa Krakonoše podléhala vývoji.

Tyto ilustrace nemohou žít na rozdíl od povídek samostatným životem. Ovšem výtvarné zpodobení Krakonoše si nejednou nárokuje existovat samo o sobě, když umělec profesionálního či lidového inspiruje Krakonoš nezávisle na čemkoli jiném. Tak vznikají četné figurky Krakonoše, ale i sochy, reliéfy, obrazy a kresby. Kromě toho nesmíme opomíjet cenná výtvarná svědectví na starých mapách. A v nejnovější době zase nezapomínejme na množství kreslených vtípů, v kterých Krakonoš dostává novou úlohu odpovídající dnešním, aktuálním potřebám.

I když z Krakonoše můžeme ukázat pouhou část z rozlehlého celku – vyprávěnky o něm ve vybraných ukázkách a výtvarné zpodobení, ponejvíce jako doprovod k textům, toliko v náznacích –, nezabavíme se asi úžasem, jak tato postava ustavičně nacházela a nachází své příznivce, jak přitahovala a přitahuje jejich zájem, jakou platnost a stále živou inspirační sílu má kulturní dědictví spjaté s horským duchem Krkonoš. Přitom není možné neklást si další otázky, nepřicházet s novými hádankami. Z nich některé se podaří a některé naopak nepodaří rozlousknout.

Koho budou zajímat jen a jen vyprávěnky, uveřejňované dnes pro českého čtenáře ve větším počtu vůbec poprvé, ať se do nich ponoří a naše doprovodná slova přelétne jedním okem.

*... vrch nejvyšší Šnekoppen řečený,
na němž, jak se zpráva činí,
Rybenzal, duch tak řečený,
své obydlí míval.*

Ze zprávy o ohledání krkonošských lesů z roku 1609

První záblesky

Kdybychom se zeptali, kolik je Krakonošovi let, kdekdoby nám okamžitě, pohotově a bez rozpaků odpověděl. Vždyť o jeho věku se dnes píše v denním či týdenním tisku při různých příležitostech. Například při slavnostních loučcích se zimou v Harrachově. Tehdy Krakonoš se svou družinou sestoupí z vrcholků hor a ohlašuje konec zimy před zraky četných domácích i zahraničních diváků. Všichni vědí, že se tak objevuje Krakonoš ne sám, ale jeho zástupce, jeho lidský dvojník, který je mnohem, mnohem mladší, neboť byl vybrán z našeho středu. „Skutečný“ Krakonoš se narodil přibližně o čtyři stovky let dříve nežli on. Dá se dokonce přesně určit rok: 1561. K tomuto letopočtu se váže mapa Slezska od Martina Helwiga, autor v ní do Krkonoš zasadil Krakonoše jako jediného obyvatele. Postava s nápisem *Rubenczal*, umístěná mezi Sněžkou (Riesenberg) a Kowary (Schmiedeberg), má podobu heraldického zvířete s kozlíma nohama. Avšak jinak připomíná vybájeného gryfa (ptáka Noha) až na jelení parohy, silně rozeklaný ocas a dlouhou horskou hůl, kterou drží v předních končetinách.

Budiž, Krakonošovi je hodně přes čtyři sta let, jestliže se omezíme na toto nejstarší výtvarné zpodobení. Nicméně smíme předpokládat, že má ještě o stovku let víc. Předpokládat ovšem jen tehdy, když uvěříme dvěma sdělením domněle z patnáctého století. Ta se totiž dochovala jenom v podstatně mladších prepisech. Z nich první se datuje rokem 1680 a označuje se jako *Vídeňský rukopis* (Handschrift zu Wien), druhý rokem 1803 s názvem *Trutnovská vlašská kniha* (Trautenauer Walenbuch) a obsahuje, počínaje rokem 1466, sbírku itinerářů – náčrtů cest a pokynů k nim.

Obě zprávy kratičkým upozorněním potvrzují existenci Krakonoše na české straně Krkonoš, starší na jejím východním a mladší na jejím západním konci, přesněji už v Jizerských horách. Shodují se v jednom bodě: Krakonoše tam potkávali horníci, leč nikoli takoví, jak je známe dnes. Byli to vlastně hledači pokladů, záhadné postavy, které odpradáva pátraly v horách po zlatě a drahokamech. Těmto dobrodruhům se říkalo Vlaši. Proč, nedá se úplně uspokojivě vysvětlit. Pověstně se nabízel výklad, s kterým mnozí badatelé souhlasí: Vlaši byli Italové anebo přesněji Benátčané, a tak se někdy o těch tajemných lidech bloudících po horách hovořilo i psalo.

Jednoznačně spolehlivé zprávy pocházejí až z druhé poloviny 16. století. Ponecháme-li stranou zmínku v latinské básni Francisca Fabera, slezského humanisty, který zemřel roku 1565, nutno se nejdříve zastavit u dokladu přímo klíčového významu. A přesto ten doklad folkloristům a literárním vědcům dodnes unikal, natož aby ho uváděli do souvislostí.

Dovolím si nyní na chvíli přejít do osobního tónu. Když mi v srpnu 1986 prof. Rudolf Schenda umožnil v národopisném semináři curyšské univerzity nahlédnout do archivu a probírat se výpisky z krakonošovské literatury, přišel mi do rukou kartotéční lístek s poznámkou o mnichu Rubezalovi, jenž lidi vodí po nesprávných cestách a pak se jim vysmívá. Poznámka mě zarazila, nicméně nikoli její obsah – ten mi byl víc než povědomý z řady různocetní. Ale zaujalo mě, k čemu se vztahovala: k spisu Christoha Ireneua *Vodní hladina* (Wasser Spiegel). Ano, tuhle knihu badatelé o Krakonošovi do dneška neměli v rukou. Vlastně ani dobře nemohli mít, poněvadž je takřka neznámá. Pokud vím, dochoval se snad jenom jeden jediný výtisk – v Mnichově, v Bavorské státní knihovně. Odtamtud jsem, po marném pátrání jinde, dostal koncem září 1989 kopii tolik žádaného a žádoucího textu o Krakonošovi.

Proč tomu textu věnuji tolik pozornosti? Po zvážení všech okolností a po přečtení dalších stránek knihy docházím k závěru, že Ireneus ji psal ještě tehdy, když působil jako protestantský farář v Lutherově městě Eislebenu, a že tam vzápětí, bezpochyby roku 1566, své dílo vydal. Tím najednou dochází

Výsek z nejstarší mapy Slezska z roku 1561 s první historickou podobou Krakonoše. Autorem mapy byl vratislavský kartograf, humanista a matematik Martin Hellwig.

Detail z Hellwigovy mapy.

Detail z Hellwigovy mapy Slezska z roku 1561.

v pořadí nejstarších autentických dokladů k posunu, neboť právě Ireneovo svědectví se začleňuje do čela. Představuje prvopočátek, od kterého se odvíjí nit. A navíc prvopočátek už s epickým zárodkem, jakýsi předobraz pozdějších vyprávěnek. Tentokrát svědectví o Krakonošovi totiž překračuje hranici předchozích i pak následujících letmých zmínek. Krkonošský vládce tu sehrává už hlavní úlohu a výpověď o něm dostává řekněme punc pověsti, byť pověsti ve všeobecné poloze a ještě nikoli jako vyprávění jedinečného příběhu vázaného na další, určité, jmenované osoby.

Nuže, vědecká pojednání Ireneovi nepřipisovala prvenství. To se nejdříve přiznávalo „dějinným výtahům“ Wolffganga Bütnera, vydaným o deset let později. Za čas se zjistilo, že Bütner čerpal z knihy příkladů jiného protestantského faráře, Andrease Hondorffa. A ten, což je zvlášť zajímavé, v prvním vydání svého díla z roku 1568 zprávu o Krakonošovi-mnichovi ještě nezařadil, lépe řečeno nestihl zařadit. Učinil tak až za dva roky, v druhém vydání, a jakoby na poslední chvíli: v rychlosti převzal Ireneovo znění doslova, bez jediné změny.

Postačí tedy, když se zakrátko seznámíme toliko s touto výchozí verzí. Přesto na Hondorffa nelze zapomínat, vždyť především jeho zásluhou se podání rozšířilo, stalo se neobyčejně populárním. Tak jako celý Hondorffův spis. Byl bestsellerem, znovu a znovu se přetiskoval. Po německém vydání následovala vydání latinská, a o některé z nich se opřel tři léta před koncem 16. století anonymní autor. Pověstovou zprávu o Krakonošovi uveřejnil nejdříve v převzaté mutaci a roku 1600 v jakémsi zpětném překladu do němčiny. Od něho putovala skladbička dál, podobně jako verze sepsaná zmíněným Bütnerem. Nás nutně musí zajímat, že pověstová výpověď přešla i do české knihy Havla Žalanského *O zlých anjelích neb dáblích* z roku 1618.

Zamýšlíme se nad hádankou: co bylo Žalanskému pramenem? Mohl to být Bütner, jak se zprvu soudilo, byť nikoli v prvním vydání, ale až v druhém, o dvacet let mladším. Současně se však připouštěla možnost, že zdrojem byl Handorff. Dnes se patrně budeme spíš přiklánět k téhle druhé eventualitě. Ovšem nebudeme vylučovat ani druhotný vliv Hondorffův prostřednictvím především německé verze anonymního tvůrce. A právě s ní vykazuje Žalanského variant obzvlášť zajímavou shodu, mimo jiné tím, že i z ní byl odsunut doplněk o bezbožných mniších – ostatně nejnak postupoval též Bütner. Necht' čtenář sám nahlédne do hádanky, když se nejdřív začte do textu u Irene /a tím také u Hondorffa/, pak u Bütnera a anonyma. Seznámí se tak i s postupem zcela běžným ve starší literatuře, která neznala pojem plagiátu, a kdy naopak přejímání jednoho od druhého patřilo k erudici a dobrým zvyklostem, jak je dodneška zachovává ústní tradice.

Zbývá dodat, proč Ireneus svou zprávu nastavil dodatkem o mniších. Takové prodloužení je v jeho případě zcela opodstatněné – k podání o Krakonošovi dospěl asociací, až teprve v druhém plánu. Jeho prvním záměrem bylo vyprávět legendu *Rybář na Rýně se zachránil*; tak možno přeložit název celé kapitoly, v níž se naše podání skrývá, a asi právě proto badatelům unikalo. Obě skladby spojuje postava mnicha, zlého ducha, vlastně převlečeného čerta. Už legendu, v které mnich uprostřed vodního toku málem k smrti ubije ubohého rybáře, prodlužuje Ireneus z pozice svého vyznání podobnými slovy jako potom text o Krakonošovi. Než však k němu přejde, zmiňuje se o jakési obludě zjevující se v moři, o mořském mnichovi (*monachus marinus*). Tedy stále postava mnicha, v našem případě Krakonoš jako mnich. Ten se potom prezentoval nejen ve variantech téhož syžetu, ale zaujal místo také v různých popisech či příbězích s jinou látkovou osnovou. Tudíž i z tohoto hlediska hodnotíme Ireneovu výpověď jako text vskutku klíčový.

Náznak epického jádra mnohem skromnějšího rozsahu než v podání Ireneově obsahuje zpráva zasazená přibližně do stejného času, kolem roku 1565, leč sepsaná a zveřejněná podstatně později (1620). Philipp Pareus v *Životopise svého otce Davida Parea* (*Lebensbeschreibung seines Vaters David Pareus*) líčí, jak tento, když byl od roku 1564 do roku 1566 žákem gymnázia v Jelení Hoře, vystoupil se svým učitelem v létě na vrcholek Krkonoš a jak tam byli najednou překvapeni nepohodou, a pak následuje krátký latinský pasus o Krakonošovi. Spíše než o pověsti smíme zde mluvit o lidové pověrečné představě, z které pověst může teprve vyrůst anebo která je jejím zánikovým stupněm. Podobně rámec představy či domněnky nepřesahuje zpráva Simona Hüttela v *Kronice města Trutnova* (*Chronik der Stadt Trautenau*) k roku 1576. Zde Krakonoš – Rübenzagel měl způsobit povodeň v trutnovském Dolním Městě, když dřevařům spustil stavidla.

Do větší hloubky se obraz Krakonoše prokresluje v popise datovaném rokem 1580 z jiné *Vlašské knihy* (Walenbuch). Přesto i tohle poslední sdělení svou stručností disharmonuje s rozlehlými výpověďmi Caspara Schwenckfeldta. Avšak to už se dostáváme na práh 17. věku. Po velmi učené latinské knize z roku 1600 napsal autor o sedm let později *Popis jelenohorských Teplic* (*Hirschbergischen Warmen Bades... Beschreibung*) a v tomto spise údaje o Krakonošovi výrazně rozšířil. Hovoří o dvou druhích důlních duchů, jedni jsou zlí a škodí horníkům, druzí jsou mírní, krotcí. K těm druhým patří Krakonoš – Riebenzahl.

Jakou vnitřní tvář má Krakonoš ve všech těchto prvních svědectvích od 15. století až po začátek 17. století? Kdo si přečte nyní zprávy v plném znění, jistě si uvědomí, jak se model Krakonoše měnil a vyvíjel, byť nikoli ještě do

konečného tvaru. Jak se zdá, od samého počátku vystupuje na scénu jako důlní duch, řekněme jako permoník, a mnišský šat jakožto předpokládaný starý havířský oděv tento obraz jenom potvrzuje. Jenže už u Irenea nabývá Krakonoš nové rysy, představuje se nejen se znaky satana, ale zároveň coby lesní duch v horách. Jako takový trápí pocestné nepředvídanou nepohodou ve sdělení Ph. Parea a ublíží hlavně dřevorubcům ve zprávě S. Hüttela, neboť stavidla na potocích kladli proto, aby po jejich spuštění mohli plavit pokácené dřevo. Díky C. Schwenckfeldtovi se představa rozšiřuje. Krakonoš nabývá jiné rysy než ďábelské, které mu ostatně přisuzuje i ona další *Vlašská kniha* a které ještě později namnoze převládají, a poprvé se objevuje jako ochránce, strážce pokladů. Pisatelova zevrubná sdělení zároveň předznamenávají další vývoj, ba přímo explozi krakonošovských příběhů v druhé polovině 17. století.

Krakonoš, jeden z duchů

Tyto štoly [při Černé hoře] bylo nutno udělat široké, poněvadž se odtamtud v noci musí kvůli ranní bohoslužbě /Weckirchen/ nebo permoníkovy vyfárat, po nešporách se nesmí pracovat, nýbrž se musí odejít, a to pro svéhlavost duchů, zvláště Riebenzahla. Krucifix tady v této štole pověsili Wohlové [= Vlaši].

Handschrift zu Wien

Jedno z nalezišť drahokamů a zlata

Tato stěna docela blízko Abendburku bývá tedy jmenována, ale jen několika málo lidem známá. Tady je duch, kterého prostý lid nazývá Rūben Zahl.

Trautenauer Walenbuch

Mnich – Krakonoš zavede pocestné a pak se jim směje

Podobně se také říká, že v Českých horách a kolem nich se někdy ukazuje mnich, kterého nazývají Rubezal, ten se prý občas nechává zahlédnout v Teplicích a často se přitovaryšuje k pocestným, kteří neznají cesty v horách nebo v lesích, a utěšuje je, aby se netrápili, že je dobře dovede na správnou cestu. Když je pak do lesa zavede a oni nevědí, co si počít nebo kam jít, tak prý škodolibec vyskočí na strom a jasně se směje, že se to v lese rozléhá.

Takový mnich Rubezal je čert sám, ten se přeměňuje do postavy mnicha, aby naznačil, že mnichové na papežově dvoře, bohaprázdni bratři, jsou jeho věrní sluhové a zlí duchové, v ně se on přeoobléká a žádné šejdířství, zlomyslnost a hanebnost nejsou tak velké, aby je bezbožní mniši a stará čarodějnice jakožto nástroj čerta, na které čert jezdí, nemohli dokázat, pokud jim Bůh dovolí, jak stvrzuje následující verš:

Non audet stygius Pluto tentare, quod audet

Effrenis Monachus, plenaque fraudis Anus.

[Neodvažuje se podsvětní Pluto pokoušet, co se odvažuje bezuzdný mnich a podvodná stařena.]

Christoph Ireneus

mer lügen/irhum vnd verfürung möch-
ten gefordert werden etc.

In der Inseln Fare, gleich gegen der In-
sel Thule vber/bey Wälse/ Streme/ sol
sich offte ein vngewer wunderthier im
Meer sehn lassen/ das sol sich auffricht/
die Schiff anfallen/ vnd erschuffen/ sol ge-
stalt sein wie ein Mönch/ darumb sie es
nennen Monachum marinum.

Kubezal. Dergleichen sagt man auch/ das in
vnd vmb das Bemische gebirge sich zu
weilen ein Mönch sehn lassen/ welchen
man den Kubezal nennet/ der soll zu wei-
len im Warmbade ansichtig werden/ vnd
sol sich zu wanders leuten/ so der wege im
gebirge oder gchälke nicht kündig/ offte ge-
sellen vnd sie vertrösten/ sie sollen vnbe-
kümert sein/ Er wolle sie wol auff den
rechten weg bringen/ wenn er sie nun ins
holz verfür/ das sie nicht wissen wo aus
wo ein/ oder wo sie hin sollen/ so soll der
schaden fro auff einen baum sich schwin-
den vnd hellelachen/ das es im walde er-
schallet. Solcher Mönch oder Kubezal
ist der Teuffel selbst/ der verfelet sich in
Mönchs gestalt/ damit anzuzeigen/ das
die

die Mönche im Dapstum die heillosen brä-
der seine trewe diener vnd Laruen sein/ dar-
in er sich verkleidet/ vnd ist keine schack-
heit/ böshheit vnd schande so grofs/ so die
Bottlosen Mönche vnd alte zeuberin als
des Teuffels werckzeug welche der Teuf-
fel reitet/ nicht konten/ wenn es sinen Got
verhengt/ zu wege bringen/ wie solchs fol-
gende Vers bezeugen.

Non audez. Hygius plato tentat. quod audez.
Eitrous Monachus. plenasq; fraudis Anus.

Wie Gott einen jungen gesellen
wunderlich aus dem Dapstum geris-
sen vnd im Dorn erhalten.

Ich hab zu Bernburg weiland/ wie
ich da etwa für 20. jaren in der Schule
gedienet/ einen discipel gehabt (des Name
ich seht schweigen wil) der ist hernach
zu einem Abt komen/ aus welches be-
förderung er ein Canonicat oder Teuf-
elsprebende in Stiffte Magdeburg von
Teuffelaffen erlangt/ wie der selbige nu mei-
net er hette gar wol gessichtet/ vnd seinen
sachen wol für gestanden/ das er solch ein
komen erlangt vnd der Babilonischen
Hurn Malzeichen angenommen/ vñ er zur
zeit

Výsek z mapy Johanna Crigingera z roku 1569 s figurálními motivy Krakonoše a s nápisy „Korkenosske hory“ a „Hic Romcual spiritus“.

Výsek z tzv. Hüttelovy mapy Krkonoš cca z roku 1569. Na skalním výstupku u Poledních kamenů je umístěno „Krakonošovo hnízdo“ s heraldickou nestvůrou, do určité míry podobnou postavě na Hellwigově mapě Slezska z roku 1561.

Kolem Českých hor se prý často ukazuje mnich, kterého nazývají Rubenzagel, a k pocestným, kterým jsou cesty neznámé, se přitovaryšuje, je utěšuje, že se dostanou na správnou cestu nebo že je na ni dovede, ale když je pak úplně zavede, že dál není ani cesta, ani stezka, vyskočí prý na strom, otevře hubu, pitvoří se a směje se, že se to široko daleko v lese rozléhá. Co může být tento mnich jiného nežli starý Hans škodolibec, čert?

Wolfgang Bütner

Říká se, že na Českých horách se častěji lidem zjevuje mnich, kterého nazývají Rubezal, který potom také často je viděn v Teplicích. A když lidé chtějí cestovat přes les, ale neznají však dobře cestu, přitovaryšuje se k nim, jako by s nimi chtěl cestovat, a mluví k nim: Ať se netrápí, cesta je mu velice dobře známá, chce je dovést správnou pěšinkou lesem. Když je pak zavede na scestí, tedy že nevědí, kam mají jít, vyskočí na strom a začne se smát takovým jasným hlasem, že se to po celém širém lese rozléhá. Tento mnich neboli Rubezal není nikdo jiný než sám čert, který se převléká do postavy mnicha a do takových věcí se pouští a je provádí.

Anonymní autor

Na horách českých krkonošských začasté se ukazuje mnich, kterýž Rubical sluje. Ten se k lidem, přes hory ty jdoucím, přitovaryšuje, k nim se vlídně má, aby dobré mysli byli, napomíná, že jim přes hory cestu ukázati a je sprovoditi chce. Potom, když je na místa nepřístupná, mezi doly a skály přivede, že nevědí, kam se obrátiti, tuť on na dřevo neb strom náky vskočí a jim se tak jasně a nemotorně směje, že se po všem lese rozléhá.

Havel Žalanský

Když se na něj hlasitě zavolalo

Ten horský hřeben bývá vydán tolika a tak velkým bouřlivým vichrům a proměnám počasí. Lid to připisuje zlému démonovi, který bloudí dole v údolí a nezřídka působí obtíže pocestným. Místní lidé ho nazývají Riebenzal. Když na něj někteří z průvodců směle a hlasitě volali, bylo slyšet z údolí bučení podobné býčímu, jako by to byla odpověď démona.

Philipp Pareus

Krakonoš spustil stavidla

Císařští dřevaři a švaceři [dřevorubci povolání z Tyrol] říkali: Rübenzagel spustil stavidla a utopil i jejich sestavovatele.

Simon Hüttel

Krakonoš vyděsí

Prokletý satan neboli Rübzahl mnohého vyděsí, neboť se ukazuje nejprve v podobě velkého šedivého mnicha s loutnou hrající, až se zem třese, znějící vysoko nad všechny stromy, potom loutnu odhodí, jako by udeřil velký hrom, tu zas přijde v postavě velkého medvěda, pak přeměněný v jiná hrozná monstra, jaká nikdy nebyla k vidění, hned způsobí, aby od něho planul velký oheň, hned aby se proti němu valily velké vlny, a strachu je mnoho.

Konečně, když se jde k hradu, padají kroupy jako měděné kulky z pušky, je to jen šalba, nedbej toho.

Walenbuch, 1580

Strážce pokladů

Tohoto druhu [tj. mírných, krotkých duchů] jsou malí permoníci, kteří, sotva na tři pídě dlouzí, v podobě šedivých starých permoníků s havířskou čapkou na hlavě a kůží opásání, na vznešených a bohatých dolech tu a tam v šachtách a štolách fárají, všelijakou práci, spojenou s kopáním, rubáním rudy, vyléváním věder nebo havířských okovů, s taháním rumpálů, a takovou nějakou činnost předstírají, a nikde nic neudělají. Nikomu neublíží a neuškodí, ledaže se jim někdo vysmívá a dráždí je klením.

Sem možno zařadit také Riebenzahla, který se mnohokrát ukazoval ve všelijaké podobě, jednou jako permoník, jak již uvedeno, podruhé jako mnich, někdy jako krásný kůň, časem jako velká žába nebo výr a tak podobně, jak obyvatelé udávají. Ačkoli jsem byl mnohokrát tam nahoře a občas jsem hory prochodil, také v noci jsem tam nahoře ležel, ale nic takového se mi nepodařilo vypátrat ani vidět. Tento, tvrdí lidé, je pánem a vlastníkem kovů a pokladů, které leží v těchto horách ukryty. Proto až dodnes nikdo se jich nemohl zmocnit a užívat je, poněvadž je Krakonoš vzal do držby a nerad je přepustí. Nikomu prý neublíží, ledaže by se mu lidé smáli, tropili si z něho šprýmy a chtěli ho vidět, protože potom se prý prezentuje ve své krásné postavě a mnohdy jim pořádně zálusk ukojí náhlou, nenadálou, hroznou bouřkou, hromem a blesky, krupobitím a lijákem.

Pánbůh stvořil propast a chodby, dává v nich růst rudě a kovu, ne aby je Riebenzahl nebo jiní zlí duchové vlastnili, nýbrž k prospěchu člověka, aby je pořádně [ne kouzly a čertovským zaříkáváním nebo strašidelným a permonickým rachotem] hledal, vykopával, taval a vděčně používal. Proto se také dovídáme, že tihle pověřiví havíři mají málo štěstí, a ačkoli se domnívali, že poklad určitě získají, poněvadž umějí zaříkávat duchy, přece se jim to zdaleka nepodařilo, často museli odtud odtáhnout s výsměchem, ostudou a ke škodě mnoha lidí. Jako se před lety stalo na Oberabendburgu,

u Flinsbergu, v Obřím dole, a ne nedávno se přihodilo některým, kteří se odvážně vydali na cestu v pevné víře a naději, že nabudou velkých pokladů. Když však přijdou do hor, udělají kruh a hned se pustí do díla, ukáže se Riebenzahl, ale s hroznou bouří, která trvá několik dní, a po ní následovalo velké sněžení a strašná zima, že oni, tím vyplašeni, sotva živí přišli dolů. Ano, někteří z toho mají zmrzlé nohy. To byla jejich kořist.

Caspar Schwenckfeldt

*Ale bez žertu, bratři,
o jiných strašidlech mluví celý svět
a o tomto mnoho lidí bydlících v okolí,
kteří ho občas viděli v podobě krásného koně,
žáby, havrana, noční sovy, permoníka, mnicha
a podobně.*

Martin Opitz

Krakonoš se hlásí o svá práva

Překročili jsme rok 1600 a českou ukázkou z knihy Havla Žalanského jsme postoupili na práh třicetileté vojny. Ta v rozvoji vypravěčské tradice o Krakonošovi neznamená příliš výrazný a významný mezník. Při zběžném pohledu jako by šlo jenom o převažující setrvávání na popisu a opakování zmínek. Dokonce se vnucuje uvažovat o skutečné přervě, o zastavení dalšího toku, poněvadž se ještě manifestně, tvořivě nenavazuje na linii Caspara Schwenckfeldta, na jeho poměrně široké výpovědi – přinejmenším v dobové souvislosti široké. Vždyť přece ve stínu zbraní Múzy mlčí.

Tím více vyniká význačná osobnost představující výjimku – je jí „poeta laureatus“, teoretik i překladatel Martin Opitz (1597–1639), jehož zásluhou básnické umění uprostřed třicetileté války nevyklidilo pozice. Dotkl se

i Krakonoše – Růbezahla. Avšak nikoli v popise, natož ve vyprávění, nýbrž v jiné žánrové formě, na kterou se nezaměřuje náš výběr ukázek: ve stylizovaném, filozoficky laděném a básní proloženém rozhovoru se svými druhy při výstupu na hřeben Krkonoš z české strany. Přesto sluší uvést, že básník v citovaném motu nevybočil z tradice. Kromě toho zaznamenejme, že Krakonoše klade na roveň s nebožskými bohy, a především, že v básni ho oslovuje i jako lékaře, tedy jako by se zde signalizoval předem Krakonošův vztah k léčivým bylinám, tolik charakteristický pro něho zanedlouho, už od druhé polovice téhož století.

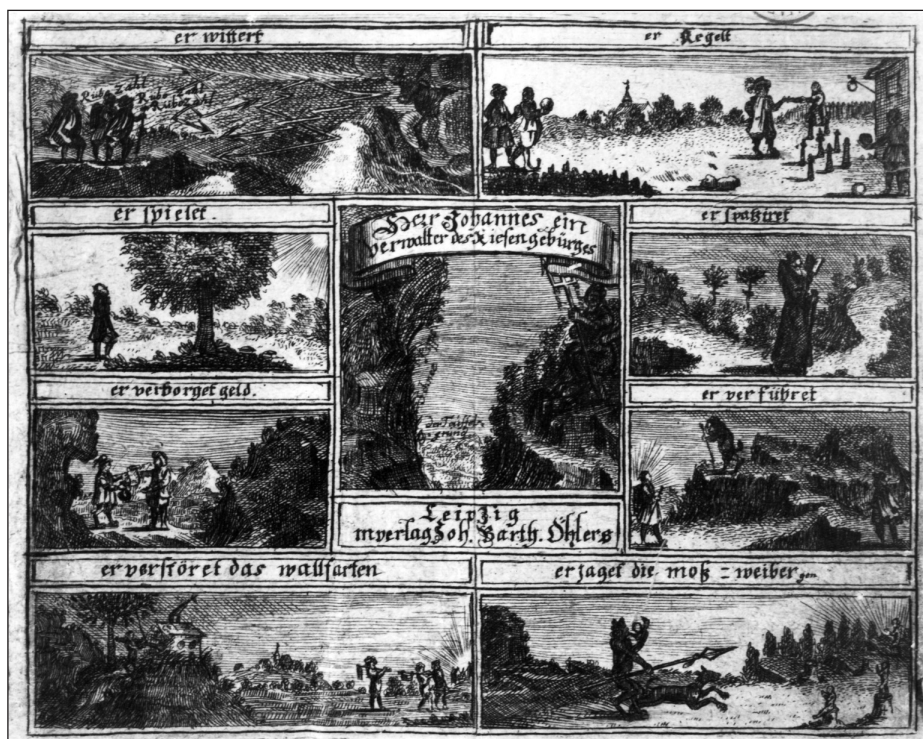
Opitz tedy přináší i něco navíc, něco dotud neznámého. Že v tomto smyslu nezůstal sám, zjistíme, když se pozorněji probíráme poměrně četnými záznamy z onoho třicetiletého období, hlavně z jeho začátku a z jeho konce. Neboť v těch od sebe vzdálených okrajích lze najít doopravdy něco nového.

Z roku 1619 pochází pozoruhodný text Matthiase Burgklechnera. Ovšem jako novinka nás příliš nepřekvapí, když podle něho měl Krakonoš působit nejdříve v dolnosaském Goslaru na severním úpatí Harzu. Nicméně právě městské prostředí, tolik odlišné od bezmála liduprázdných horských končin, mohlo se stát živnou půdou pro růst jistých povahových rysů. Rysů směrem k šelmovství, šibalství, taškářství. Což jiný šprýmař, Till Eulenspiegel, nepřebýval a nezemřel také v městě? Ano, v holštýnském Möllnu. Tam je z Goslaru sice dost daleko, byť ne tak jako do Krkonoš. Jenže Eulenspiegel – Enšpígl pocházel přímo ze sousedství, z krajiny kolem Brunšviku, z Kneitlingen u Schöppenstedtu (nar. kolem 1300). Jiskra nezbedností mohla tedy přeskočit do domnělého Krakonošova rodiště. Neboli Enšpígl jako by se stal bezprostřední předlohou pro značnou výseč jeho žertovných kousků, které se v dalším literárním a folklorním pochodu mnohdy ještě pevněji sepnuly s enšpíglovskými špásy.

Leč příznejme si, že geografická blízkost nenabízí nic víc nežli hypotetický, vlastně ani nepravděpodobný předpoklad. Vždyť nikdo nemůže bezpečně tvrdit, kde přesně se Krakonoš narodil a – zda se vůbec narodil. Nutno se tedy vymknout z rámce vyumělkovaných dohadů a zrod Krakonošových taškařic vysvětlovat jinak: rychlé, mnohdy nečekané proměny počasí v Krkonoších jsou přece v souladu s Krakonošovou náladovostí. Odtud zbývá pouhý krůček k rozvernosti, ba k bláznovským nápadům. Jejich zrnka se objevovala už v prvních zprávách o Krakonošovi a sama o sobě ho přibližují k Enšpíglu (a kdybychom hledali širší vazby, pak často i k doktoru Faustovi). Tyto podobné až společné čili rodové, typologické znaky pak umocňovaly vliv enšpíglovské tradice na nikoli zanedbatelnou část tradice krakonošovské.

Výsek z Meriánovy topografie Čech z roku 1650. Dle Ivana Honla se jedná o mapu Václava Hollara.

Mědirytina z prvního vydání Praetoriovy Daemonologie, ve které je Rýbrcoul nazýván Pan Johannes (rok 1662).

Za překvapující novinku tedy nemůžeme v Burgklechnerově textu považovat odkaz na dolnosaský původ krkonošského vládce; nanejvýš možno sledovat jakousi paralelu mezi ním a domnělým strašidlem přímo v Harzu, na nejvyšší hoře Brocken (tzv. Brockengespenst), když nízké slunce vrhá do mraků nebo do mlžné clony stínový obraz, připomínající například velkého chodce. Zcela nově zaznívá nyní něco jiného, onen výrazný akcent na povahovou črtu, na smysl pro špásování, které tentokrát nikomu neublíží. Krakonoš tu opět figuruje jako mnich, nebo chceme-li oblečen do mnišsko-havířského šatu, a jako takový se staví po bok ostatním horníkům. O Krakonošovi-mnichovi hovoří autor i v závěru, když upozorňuje na jakousi českou mapu. Tu se však dodnes nepodařilo badatelům najít.

„Civilní“, odmytizovaná, oddémonizovaná postava tu ostře kontrastuje s bytostmi na první pohled nadpřirozenými ve výpovědi z druhého časového okraje: v zajímavém svědectví Hanse Michaela Moscherosche (1601–1669) z roku 1648. Když tento významný spisovatel cestoval po Krkonoších, uslyšel tam příhodu, v které nevystupují obyčejní lidé, ale obří. Už samy postavy velikánů udiví, zvláště proto, že nikdy předtím a nikdy ani potom se o obrech v Krkonoších nevypravuje, alespoň ne ústy lidu, na rozdíl od „historické“ literatury. Přesto pouhý vnější vzhled je neřadí tolik mezi démonické bytosti jako spíše fiktivní fakt, co se nakonec stalo. Novým motivem je přeměna darované kuželky v ryzí zlato. Šlechetný dárcce, jeden z obrů, není jmenován, a lze přirozeně předpokládat, že to nebyl nikdo jiný nežli Krakonoš. Ostatně všední dary pána hor a jejich metamorfóza ve vzácný žlutý kov jsou později velmi typické pro dlouhou řadu krkonošovských historek.

Třeba si povšimnout, kdy Moscherosch zaslechl příběh, eventuálně potom doplněný médiem jeho invence. Bylo to právě během třicetileté války, kdy přes Krkonoše proudily i davy lidí. Nutný a hlavně nucený přesun přes hory doprovázely válečné hrůzy a strach, v nich se zakrýval střízlivý pohled, absurdita splývala s realitou, vybičovávala se fantazie a vytvářela se atmosféra pro vznik dalších příběhů o krkonošském vládcí. K té době se váže i jeden z pera českého autora. Byl jím „básník a dramatik, teoretik a historik literatury, řečnictví a dramatu, pedagog, hagiograf, historik – autor vlastivědné encyklopedie Čech, který svým odborným dílem i pojednáním o dobovém úpadku českého národa a burcováním z národní letargie výrazně vystoupil v myšlenkově obranném boji proti politickým a národnostním důsledkům Bílé hory“. Tak charakterizovala předčasně zesnulá literární historička Zdeňka Tichá vlasteneckého jezuitu Bohuslava Balbína, hradeckého rodáka (1621–1688), v úvodní studii k vydání vybraných kapitol jeho díla *Rozmanitosti z historie Království českého* (*Miscellanea historica regni Bohemiae*).

Balbínův záznam příhody, kterou převzal z ústní tradice, jako by z druhé strany bojové linie doplňoval vyprávění spisovatele Moscherosche. Ten přišel do hor se švédským vojskem, zatímco v interpretaci B. Balbína „zbožní otcové, členové našeho Tovaryšstva“ prchali přes Krkonoše právě před Švédy. Jeho text tvoří součást širšího pojednání o krkonošském vládci, kterého v latinském originále autor označuje jako Spectrum (= Zjevení) a pro kterého upřednostňuje jméno Ribenzall (překladatelka Helena Businská se přidržuje podoby Rýbrcou). V této pasáži – Co je ono zjevení... – předkládá Balbín komplexní obraz o Krakonošovi, jakési shrnutí všeho podstatného, co se o něm dověděl z ústního podání a hlavně z četby. Zde stejně tak jako v jiných pasážích čerpal coby objektivní pisatel i z díla „nekatolika Kašpara Schwenckfeldia“ (Caspara Schwenckfeldta), byť jen prostřednictvím knihy Schickfusia (Jacob Schickfussa) z roku 1625.

Ať těžil odkudkoli, nechtěl pouze kopírovat. Předlohy převyšuje rétorstvím, uměním slova a do svých textů vnaší i nové prvky – zahraniční bádání oceňuje, že v Balbínových sděleních se zračí české pojetí Krakonoše. Vnaší do nich také nečekané postřehy, když například podání o Krakonošovi vidí v jedné rovině s pověstí „o zlém duchu“, krysaři, který z města Hameln odvedl děti. A nenachází zde spojitost násilnou, nepřirozenou. (Mimochodem, nezávisle dospěl k ní v naší přítomnosti kreslíř Miroslav Slejška, když na první straně Dikobrazu ze 14. ledna 1987 Krakonošovi propůjčil úlohu krysaře, který z hotelového areálu vyvádí zástupy lyžařů.)

Třebaže Krakonošovi věnoval Balbín zvláštní pasáž, nemohl ho nevzpomínat ani v předchozích, ani v pozdějších partiích, kdy opět shrnoval – tentokrát vše, co leckdy i vlastním pozorováním zjistil. I když se tyto části dotýkají Krakonoše jen okrajově a většinou se vymykají z epického rámce, zařazujeme je do naší knížky nejenom pro některé zajímavé podrobnosti, nýbrž právě pro zdůraznění souvislostí. Neboť ze všech těch ukázek dohromady vysvítá, jaké místo si Krakonoš vydobyl: přihlásil se o svá práva, čili vyprávění o něm bylo v 17. století už běžné. Ale nepředbíhejme a vraťme se od Balbína o několik let zpět.

Pravda, podání o Krakonošovi zapustilo natrvalo kořeny. Leč nikoli obecně. Pouze v tehdejších zemích koruny české, přesněji na české a slezské straně Krkonoše a v jejich podhůří. Dál se zatím sláva o horském vládci nešířila. Obrat nastal, když doletěla k sluchu muže nadmíru vzdělaného či lépe nadmíru sčetlého. Muže věřícího v neuvěřitelné. Muže zaujatého vším nevšedním, tajuplným, zázračným, nadpřirozeným, strašidelným, démonickým. Po jevech a zjeveních toho druhu se horlivě, neúnavně pídil. A všechno kolem Krakonoše zapadalo do jeho zájmového okruhu. Rozhodl se, podněcován i snahou

hmotně zabezpečit rodinu, postavit mu pomník a učinit ho ještě slavnějším. Stalo se. Když roku 1662 vydal v Lipsku první díl své knihy o Krakonošovi /*Daemonologia Rubinzalii Silesiil*/, měl tento svazek s 13 vyprávěnkami takový úspěch, že téhož roku nutně vyšel znovu a zároveň i druhý díl, obsahující 102 příběhy. Ihned začal psát i třetí díl o 89 textech, zveřejněný o tři léta později. Za dalších sedm let připojil 37 čísel v knize *Satyry Etymologicus*.

Je nezbytné tuto nadobyčej pilnou osobnost představovat? Vždyť ji kde-kdo zná, a to nejen z učených rozprav, ale přímo z četby rozprávek vyšlých z jejího pera. Zde myslím hlavně na knížku, kterou sestavil a zdařilou závěrečnou studií doprovodil Jan Ort. Přesto připomeňme jméno: autorem mohutného souboru povídek o Krakonošovi byl mistr lipské univerzity Johannes Praetorius, vlastním jménem Hans Schultze (1630–1680), korunovaný poeta, jak sám sebe označoval.

Přestože výběr o 109 číslech pořízený Janem Ortem zůstává dodnes v živém povědomí, nemůžeme nyní historiky sepsané Praetoriem obejít a nepřihlédnout k nim. Přitom nemůžeme obejít ani Ortovu edici. Naopak, saháme po ní a zařazujeme z ní 14 textů. Jestliže je přejímáme z jeho převodu do češtiny, pak nikoli z pouhé piety. Váže nás také skutečnost, že právě krakonošovské historiky byly Ortovým hájemstvím. Pomýšlel na překlad pěti Musäových legend o Krakonošovi, o nichž ještě bude řeč. A nejen to, dohodli jsme se, že spolu vydáme novou knihu o Krakonošovi, jejíž sestavení nakonec připadlo toliko mně – po náhlém odchodu tohoto mého nezapomenutelného druhá, druhá už od studentských časů.

Zvolené ukázky nám ukážou Praetoria z několika stran. Literární věda a folkloristika si především kladly otázku, jaké prameny vyústily do mohutné řeky, v ten rozsáhlý soubor povídek. Náruživou četbou obsáhl spisovatel bezmála všechno, co předtím bylo otištěno, i leccos, co zůstávalo v rukopise. Za nejznámější příběh považoval Praetorius „historii o Krakonošovi darujícím kuželku, která se proměnila ve zlato“. K látce se rád vracel, přitom zpočátku neznal ještě záznam spisovatele Moscherosche, až později, také při psaní textu *Krakonoš projeví svou liberálnost ve bře v kuželky*, třebaže tam jako by se přímo na něho neodvolával. Jestliže jsme poznamenali, že přeměna ve zlato je velmi typická pro četné krakonošovské příhody, pak začal tento motiv zvyrazňovat právě Praetorius; tak je tomu též v ukázkách *Krakonoš odkoupí věci za zázračný ovčí sýr* a *Krakonoš si dá ostříhat vous*, zatímco naopak ve vyprávěnce *Krakonoš udělá čtveráckou závěť, nato zemře a ještě žije* mění se zlato a jiné vzácné věci v něco úplně bezcenného.

Se syžetem o přeměně kuželky ve zlato zacházel autor velice volně, na rozdíl třeba od látky upravené ve verzi *Krakonoš prodává prasata*. V ní se ani

závěrem nepatrně neodchýlil od předlohy, kterou je text v knize o doktoru Faustovi z roku 1587. Jenže i tento text má svou předlohu. Je jím jedna pasáž o kouzelníku Žitovi v latinském spise Čecha Jana Dubravia *Dějiny království českého* (Historiae regni Bohemiae) z roku 1552, proslulém i daleko za hranicemi. Vidíme tedy, že Praetorius nemohl vystačit jenom s literaturou, která vypráví o Krakonošovi. Ta se ve svém tehdejší úhrnu ještě omezovala na pouhý zrníčka v malé hromádce. Bylo žádoucí, aby se ohlížel jinde a adaptoval nekrakonošovské fabule. Tím se v našem případě zesiluje jiný rys objevující se dříve toliko v matném odlesku a zobrazující Krakonoše také jako kouzelníka. Ostatně Dubravius dal Praetoriově nepřímo impulz i ke vzniku dalších vyprávění, například k historce *Krakonoš vymění koně a šat*.

Těsnější přimknutí k předloze a zcela volné její obrábění necharakterizují ještě Praetoriovu metodu v úplnosti. Někdy jako by byl spisovatel v časové tísní, a tehdy přejal záznam se vším všudy, úplně beze změny. Zde je zapotřebí vrátit se zvláště k onomu prvopočátku, k Ireneovi, nikoli však k jeho původní formulaci, nýbrž k verzím, jak následovaly přes Hondorffa jednak k Bütnerovi a jednak k anonymovi. Obě verze otiskl Praetorius tak, jak je našel, takže není ani žádoucí je zařazovat mezi ukázky.

U Ireneu jsme četli, že se Krakonoš přitovaryšoval k pocestným a posléze vyskočil na strom. Jako by si Praetorius nejprve tento dějový prvek vtiskl do paměti, když psal už předtím povídku *Krakonoš v roli loutnisty*. Jinak však, zdá se, tuhle příhodu nepřevzal z písemného zdroje. Je sice pravda, že obraz Krakonoše, jak hraje na loutnu a pak ji hodí jakoby úderem hromu na zem, přináší *Vlašská kniha* v záznamu k roku 1580. Jenomže tenkrát autor záznam ještě neznal a pochopitelně nemohl znát ani obdobné, pozdější znění u Balbína (tuto pasáž H. Businská do svého českého překladu nezařadila). Před podobnou hádankou stojíme při čtení vyprávěny *Krakonoš opéká na rožni*. S ústředním motivem jsme se setkali u Burgklechnera, nicméně Praetorius o tom možném zdroji podle všeho nevěděl. Smíme tedy předpokládat, že tu i tam těžil z ústní tradice. Leč nepředstavujme si ho jako dnešního sběratele. Nekonal terénní výzkumy, nevypravil se do Krkonoš, aby tam povídky z úst lidu zapisoval. Sem tam jistě něco získal, když se procházel městem a zaslechl leccos od různých lidí, přicházejících na trh třeba až z hor. Ale spíš, myslím, seděl doma u stolu a psal a psal, a to i na základě toho, co mu jiní sdělili většinou písemně.

S lidovou tradicí nesporně je spjata řada dějových článků, které přetavoval v osobitý tvar. Rozprávěčka *Krakonoš mlátcem* se buduje kolem motivu „odměna, kolik se unese“, známého nejen ze středověkých černokněžnických vyprávění, nýbrž rovněž z jedné humorky o hloupém čertovi, dále z pohád-

ky o silném sluhovi anebo z legendární skladby, oblíbené zvláště u Slovanů – o čertovi, který slouží. Text *Krakonoš je požádán, aby šel za kmotra* upomíná na úvodní partii v různých kouzelných pohádkách, například o kmotře Smrti. Obsahový půdorys v povídce *Krakonoš přemůže podzemního krále* je společný s nejednou lidovou pověstí, byť tam v jiném démonickém obsazení. Dějová osa podání *Krakonoš zlomí člověku vaz* vznikla kontaminací dvou motivů ať už v dílně spisovatelově, nebo ve zprávě jeho informátora: horský vládce nestrpí, aby ho oslovovali jeho jménem, a nedovolí, aby se někdo vetřel do jeho zahrádky s léčivými bylinami. Právě tehdy, když se tak stane, leckdy vetřelce usmrtí a nikoli jen proto, že člověk vysloví jeho jméno. Druhý pól, přibližující Krakonoše jako pěstitele léčivých bylin, je tudíž ve zvolené ukázce oslaben, našel však u Praetoria plnou měrou uplatnění v jiných příbězích.

Přesto přese všechno se s oběma prameny – z četby a z ústního podání – nespokojoval. Nepokrývaly by celou tematickou šířku podle jeho přání. Potřeboval ji doplnit pramenem třetím, a tím byl on sám, jeho invence. Prokazoval ji sice i v dotváření příběhů přejatých odjinud, avšak nejednou prosycovala celý útvar. Z našeho výběru za takové texty, které jsou veskrze jeho vlastnictvím, možno pokládat, mám za to, historky *Krakonoš hlídá ovce* a *Krakonoš podvede střelce na dřevěné ptáky*.

Při celkovém shrnutí se před námi rozprostírá mnohobarevná paleta témat a motivů. Nadále si v ní Krakonoš podržuje svou satanskou podstatu, leč někdy ji zakrývá a tváří se vlídněji, často jako žertěš s čarodějnými, kouzelnickými sklony, ale též jako spravedlivý soudce, který bezpráví trestá, ovšem poctivce a potřebné odměňuje. Z látkového hlediska se vytvořil spolehlivý, bezpečný odrazový můstek pro rozvoj další tradice. Avšak obsahová náplň by sama o sobě ještě nestačila. Důležité je, že Praetorius potlačoval popis, soustřeďoval se skutečně na příběhy, vtiskl jim vysloveně epický, vyprávěčský charakter mnohdy s výrazným dramatickým nervem. Tím se stal – ve shodě s ústním podáním – závazným vzorem nebo alespoň podněcovatelem a každý pozdější autor vědomě či nevědomě na něho navazoval. Právě pro tyto jedinečné zásluhy, bez nichž by tradice o Krakonošovi možná ustrnula na mrtvém bodě anebo nedoznala takový rozmach, věnovali jsme mu více místa než přecházejícím i dalším literátům.

Krakonošovy taškařiny

Ruebzagel prý žil nejdřív v Goslaru. Tento Ruebzagel se potom vydal do Šlezska, na malý měděný důl, zvaný Risengebürg – Krkonoše, které patří Šafgočům (Schaffgotsch). Tam je hodně horníků, také vlašští a jiní lidé, co jdou za touto rudou, k těm přijde Ruebzagel za našich časů na práci v tělesné schránce mnicha, mluví s nimi a říká, aby té práce zanechali, že oni nic nepořídí, důl je jeho, a člověk, kterému ho daruje, se ještě nenarodil, ale nikomu neudělá nic zlého a jen občas si s dělníky zažertuje, neboť když jdou lidé do hor a několik dní musí nahoře zůstat, pročez si berou s sebou všelijaký proviant a křesadlo, pečou tam také a vaří všelijaká jídla, tu přichází někdy onen duch, vezme uvařená jídla a položí na jejich místo rožen plný žab, ještětek a jiné havěti, směje se jim a odejde.

Item, když sedláci a jejich ženy, kteří tam bydlí, jdou přes Krkonoše a máslo, vejce a jiné věci nesou na trh, tak přichází tento duch, jde a hovoří s nimi, vysmívá se jim také a vezme jim z košíků, co nesou, položí za to dovnitř kamení, takže mají co nést, a když ze sebe nevydají jediné zlé slovo a ničeho nedbají, tak jim všechny věci vrátí, a na těchto místech je Ruebzagel tak známý, že každý umí o něm vypravovat, jak to pak dosvědčuje také česká mapa, v které jsou vymalovány přiřčeně země Šlezsko a Morava, zde stojí nahoře na Sněžce zcela vpředu na skále malý mnich, který představuje tohoto Ruebzagela.

Matthias Burgklechner

Hra v kuželky

Když jsem byl mezi švédským lidem ve Šlezsku, vyprávělo se o odvážlivci, ten vystoupil v Čechách na Krkonoše, na kterých přebývá duch, nazývaný obyvateli Riebenzahl. Když nyní [odvážlivec] vyšel nahoru, uviděl, jak tam ohromní obrové hrají kuželky a jak se procházejí. Jeden z nich se ho